

Mensenrechten in de moderne maatschappij: een sociologisch perspectief

Gert Verschraegen *

De opkomst van de mensenrechten vormt ongetwijfeld één van de belangrijkste ontwikkelingen van de naoorlogse moderne maatschappij. Hoewel de naleving van mensenrechten niet altijd en overal gegarandeerd is, wordt hun principiële geldingskracht vandaag bijna universeel aanvaard. Het steeds verder uitdijende transnationale stelsel van mensenrechten dringt diep door in het beleid en de wetgeving van nationale staten, en biedt een dominant kader om de rechtspositie van zowel burgers als niet-burgers (asielzoekers, migranten, uitgeprocedeerden, etc.) te beoordelen. De taal van de mensenrechten wordt bovendien wereldwijd gebruikt om maatschappelijke fenomenen en problemen te verwoorden en te verklaren. Niet alleen Ngo's, hulpverleners of politici bedienen zich er van, ook armen, asielzoekers en vrouwenbewegingen verwijzen om de haverklap naar mensenrechten.

Het mag dan ook verwondering wekken dat de sociologie, de wetenschap die zich bezig houdt met de studie van de moderne maatschappij, de mensenrechten tot voor kort nauwelijks aandacht schonk. Tot diep in de jaren negentig bestonden er amper sociologische studies over de maatschappelijke betekenis en functie van de mensenrechten. Het is pas het laatste decennium dat sociologen zich in toenemende mate interesseren voor de opkomst van internationale mensenrechten en hun invloed op het maatschappelijke bestel.¹ In dit artikel schets ik enkele krachtlijnen en kerngedachten van de zich ontwikkelende sociologie van de mensenrechten. Zonder volledigheid te willen nastreven², richt het artikel zich op een drietal belangrijke aandachtspunten in de sociologische discussie over de mensenrechten. Centraal daarbij staat de vraag wat een sociologisch perspectief kan bijdragen aan

bekendere en meer gevestigde lezingen van de mensenrechten, zoals de juridische en ethisch-filosofische.

Ik beargumenteer vooreerst dat de opkomst van mensenrechten intrinsiek verbonden is met de wording van de moderne maatschappij en staat. Dat impliceert dat de bescherming van mensenrechten vandaag steeds begrepen moeten worden in relatie tot de moderne staat en haar instellingen. Ten tweede verduidelijk ik hoe mensenrechten een belangrijke rol spelen bij het verzekeren van de sociale inclusie van het individu. Tot slot sta ik kort stil bij de problematiek van de implementatie en naleving van de mensenrechten. Een effectieve bescherming van mensenrechten vereist immers meer dan een louter constitutionele of juridische erkenning van internationale normen.

Mensenrechten en de moderne samenleving

Gezien het universele, en haast religieuze, aan de menselijke persoon gebonden karakter van mensenrechten worden deze meestal gezien als eeuwige - in wezen ahistorische - rechten. Vanuit een historisch en sociologisch oogpunt houdt dit evenwel geen steek. De mensenrechten vormen geen stabiele eeuwenoude traditie of erfenis die we respectvol moeten bewaren, maar zijn een relatief recente uitvinding van de moderne samenleving. Dat betekent niet dat er geen historische wortels en precedentes kunnen worden gevonden voor het idee van de rechten van de mens – bijvoorbeeld in het natuurrecht van de antieke oudheid of de vroegmoderne tijd. Het betekent wel dat de idee van universele rechten die de mens toekomen als mens, los van elke particuliere sociale positie (e.g. nationaliteit, geslacht, leeftijd) slechts mogelijk en zinvol werd

* Gert Verschraegen is docent sociologie aan de Universiteit Antwerpen.

1 Zie bijvoorbeeld: A. Woodiwiss, *Human Rights*, London, Routledge, 2005; B.S. Turner, *Vulnerability and Human Rights*, Philadelphia: Pennsylvania University Press, 2006; J. Blau, M. Frezzo, *Sociology and Human Rights: A Bill of Rights for the Twenty-First Century*, London: Sage, 2010; L. Morris, *Asylum, Welfare and the Cosmopolitan Ideal. A Sociology of Rights*, London: Routledge, 2010; K. Nash, *The Political Sociology of Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

2 Het sociologische onderzoek over mensenrechten heeft zich het laatste decennium in zeer verschillende richtingen vertakt en bestudeert uiteenlopende thema's als mensenrechtenactivisme, de wereldwijde expansie van regionale en nationale hoven, de culturele en symbolische betekenis van mensenrechten, het toenemende belang van mensenrechtenonderwijs, culturele en collectieve rechten, de variatie in de nationale implementatie van mensenrechten, enzovoort.

in de context van de moderne samenleving en haar belangrijkste instituties (de staat, de formele arbeidsmarkt, het democratisch onderwijs, de massamedia, etc.). De meeste rechten die zijn opgenomen in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de begeleidende Convenanten - zoals het recht op een nationaliteit, het recht op vrije meningsuiting, het recht op arbeid, rechtshulp, onderwijs of sociale zekerheid – zijn alleen denkbaar in de context van complexe, op bureaucratische leest geschoeide, instituties zoals de overheid, de massamedia, het moderne rechtssysteem, scholen, door belastingen gefinancierde sociale zekerheid, enzovoort. Wat betekent het recht op onderwijs zonder publiek gefinancierd basisonderwijs, schoolplicht en de actieve publieke bestrijding van kinderarbeid? En wat houdt het recht op meningsvrijheid in zonder een pluralistisch mediasysteem, een sterke toezichthouder of de gelijke en vrije toegang tot het internet?

Kortom, de mensenrechten zijn geen pre-sociale of 'natuurlijke' rechten. Vanuit een sociologisch oogpunt zijn ze eerder een product van een bepaald samenlevings-type. Ze veronderstellen specifieke maatschappelijke randvoorwaarden en zijn gericht op collectieve doeleinden. In tegenstelling tot de dominante 'individualistische' invulling van de mensenrechten, beschouwt de sociologie de mensenrechten daarom als inherent maatschappelijke en sociale rechten. Zelfs rechten die gebonden zijn aan het individuele lichaam of geweten zijn wezenlijk sociaal. De meningsvrijheid, bijvoorbeeld, is geen strikt intern, individualistisch 'bezitsrecht'; het is hoegenaamd niet het recht om een mening te bezitten, want op het inwendige van een persoon heeft het recht gewoon geen vat. Het is eerder het recht een mening uit te spreken én op zijn mening aangesproken te worden zonder te moeten vrezen voor opsluiting, verlies van inkomen, etc. Persvrijheid is niet het recht om willekeurig wat dan ook te schrijven, maar om wat geschreven wordt uit te geven en te laten circuleren in de openbare sfeer. Wat hier beschermd wordt is niet alleen het recht van een afzonderlijk individu, maar ook het maatschappelijke belang van de openbare meningsvorming zelf, die het mogelijk maakt om kennis te verspreiden, publieke controle uit te oefenen op de overheid of sociale leerprocessen in gang te zetten.

Mensenrechten en maatschappelijke inclusie

De belangrijkste functie van mensenrechten bestaat erin de deelname van individuen aan de moderne, gedifferentieerde maatschappij mogelijk te maken.³ Dat iedereen in zijn fundamentele rechten moet worden erkend - ongeacht kleur, geslacht, taal, nationaliteit,

godsdienst of politieke overtuiging – is een belangrijke garantie voor de vrije en gelijke inclusie van individuen in de moderne maatschappij. Vrijheden waren er in vroegere, premoderne maatschappijen natuurlijk evengoed, maar niet voor iedereen en niet voor iedereen in dezelfde mate. Vrijheden of privileges – en overeenkomstige plichten - verkreeg men enkel op grond van lidmaatschap van een bepaalde sociale groep of rang (bv. bisschopsrechten, adelsrechten, de rechten van horigen, etc.). De premoderne maatschappij had met andere woorden geen nood aan mensenrechten, precies omdat het individu hier volledig gedefinieerd werd door zijn specifieke sociale plaats en zich beschermd wist door het eigen sociale netwerk. In de moderne maatschappij is de positie van het individu heel wat problematischer. De persoon valt niet meer samen met vaste, welomschreven sociale rollen en typificaties. Hij of zij kan geen beroep meer doen op kant en klare identiteiten, maar wordt verplicht zijn individualiteit op te bouwen doorheen de voortdurende participatie aan verschillende maatschappelijke subsystemen (onderwijs, politiek, familie, economie). Om te overleven moet elk individu vandaag kunnen deelnemen aan de moderne markt, de geldeconomie of de gezondheidszorg; om zijn individualiteit uit te bouwen heeft elkeen nood aan onderwijs, arbeid en een gezinsleven, enzovoort. Niet alleen de vrijheden van het individu, maar ook de risico's die daarmee gepaard gaan, nemen daardoor enorm toe. Onder de noemer 'individualisering' wijzen sociologen als Ulrich Beck er al lang op dat individuen in de moderne samenleving door allerlei beslissingen een persoonlijkheid moeten uitbouwen en communiceren naar anderen toe. Ze moeten zelf beslissen over opleiding, beroep, arbeids- of woonplaats, huwelijkspartner, kinderaantal, enzovoort en daar ook de risico's van dragen. Hoe meer we gaan leven in een dergelijke 'risicomaatschappij', hoe meer de wetgeving moet voorzien in de bescherming van het individu. Het is deze bescherming die de mensenrechten bieden. Door individuen uit te rusten met rechten en aanspraken op de deelname aan politiek, economie, recht, etc. wordt het maatschappelijk verwachtbaar dat individuen zelf beslissen over hun stemgedrag, beroepskeuze, religieuze opvattingen, etc.

De mensenrechten dienen er vanuit dit oogpunt dan ook toe om de differentiatie, openheid en complexiteit van de moderne maatschappij te beschermen. Door het individu aan te moedigen te participeren in zeer verschillende maatschappelijke sferen, netwerken en organisaties én te verhinderen dat er één subsysteem of organisatie (zoals een kerk, de overheid of een machtig bedrijf) het individu helemaal in zijn greep kan krijgen, bevestigen en beschermen de mensenrechten de hoge mate van sociale differentiatie en individuele keuzevrijheid eigen aan de moderne maatschappij.

³ Zie ook: G. Verschraegen, "Een sociologie van de mensenrechten", *Recht der Werkelijkheid*, 2002, 17 (1), 5-21.

De ervaring met totalitaire regimes toont aan dat zulke vrijheidsrechten nodig zijn om individuen te garanderen dat hun participatie in de massamedia, in een politieke partij of kerk geen represailles tot gevolg zal hebben. Iemand zal de 'eigen mening' enkel uitspreken of publiceren indien hij niet moet vrezen dat die mening schade kan berokkenen; iemand zal enkel (uit vrije keuze) durven stemmen indien hij zich als kiezer beschermd weet door het kiesgeheim en zich dus niet in andere maatschappelijke rollen voor zijn stemgedrag moet verantwoorden. In maatschappijen waarin de mensenrechten niet gegarandeerd zijn, wordt het juist heel moeilijk om de gedifferentieerde, op vrijwillige keuze en mobiliteit gestoelde structuur van de moderne maatschappij in stand te houden. Bij elke beslissing moet het individu zich afvragen wat de politieke machthebbers er van zouden vinden dat hij die krant leest, deze job aanvaardt of zijn mening over de president in het openbaar kenbaar maakt.

Het mechanisme waarvan totalitaire maatschappijen gebruik maken om zo'n permanente reflectiedwang bij het individu te installeren is de massale verspreiding van angst. Door grootscheepse controlesystemen op touw te zetten, waarin opsluiting, marteling en verdwijning systematisch, professioneel en bureaucratisch worden bedreven, poogt men de bevolking quasi-permanent angst aan te jagen en te intimideren. Het is de bedoeling dat mensen zich telkens zullen afvragen of zij met hun daden geen risico's lopen voor zichzelf en de mensen om hen heen. Daarbij zullen ze niet alleen nalaten wat verboden is, maar alles mijden dat niet uitdrukkelijk is toegestaan. Zo wordt het risico op 'politiek vijandige activiteiten' immers het kleinst gehouden. Om zichzelf en hun naasten te beschermen, worden individuen als het ware verplicht hun actieradius zo veel mogelijk te beperken en zich vooral 'met de eigen zaken' bezig te houden. Aangezien iedereen een potentieel verklikker is, trekt men zich uit het sociale verkeer terug in de besloten kring van vrienden en familie. Het gevolg is dat de ingewikkelde, pluralistische structuur van de maatschappij radicaal vereenvoudigd wordt. Het sociale leven wordt in toenemende mate in eenvoudige, weinig gedifferentieerde enclaves gestructureerd. De grenzen die wij tussen verschillende maatschappelijke sferen plegen te trekken, worden dan uitgeveegd. Wat iemand als kunstenaar, gebruiker van de massamedia, gelovige, kiezer, etc. uitspookt kan belangrijke gevolgen hebben voor zijn inkomen, werkzekerheid, medische toestand, etc.

Kortom, doordat mensenrechten de vrije keuze van het individu mogelijk maken en legitimeren, versterken ze tegelijk de basisstructuur van de moderne maatschappij, die gebaseerd is op sociale mobiliteit en vrijwillige participatie van het individu aan een veelheid van groepen, organisaties en netwerken. In zijn klassieke

sociologische werk over de grondrechten, *Grundrechte als Institution* omschreef de Duitse socioloog Niklas Luhmann deze eminente maatschappelijke functie van de grondrechten als volgt: "Op basis van vrije keuzes kunnen zonder dwang en in een bonte, contradictorische veelheid normen, rollen en instituties opgebouwd en uitgeprobeerd worden".⁴ De mensenrechten vormen aldus de stilzwijgende en basale voorwaarde om deel te nemen aan de moderne maatschappij; ze laten ons toe – zonder daar verder bij na te denken – relaties aan te knopen in de vele sociale rollen, netwerken, organisaties en verbanden die de moderne maatschappij rijk is.

De implementatie van mensenrechten

Mensenrechten mogen dan een cruciale maatschappelijke rol vervullen, de concrete bescherming en naleving ervan is allesbehalve vanzelfsprekend. Implementatie van deze rechten blijkt in de praktijk vooral een nationale kwestie. Het zijn de staten die de plicht accepteren om mensenrechten te beschermen en hen te incorporeren in het eigen (nationale) rechtssysteem. Hoewel er binnen Europa (bijvoorbeeld in het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens) effectieve mechanismen bestaan om ervoor te zorgen dat de staten hun verdragsverplichtingen nakomen, kunnen internationale organisaties zoals de VN of regionale hoven in de regel enkel druk uitoefenen op staten, maar hen niet dwingen om de mensenrechten na te leven.

Hoe kunnen we dan verzekeren dat afgekondigde rechten niet enkel op papier bestaan? Traditioneel is het mensenrechtensysteem uitgegaan van de noodzaak tot juridische afdwingbaarheid. Rechtsbescherming verwijst dan in de eerste plaats naar het vermogen van rechtbanken om mensenrechtenschendingen te behandelen. Het klassieke, juridische paradigma van de mensenrechten is in wezen gebaseerd op vier verschillende assumpties. Ten eerste zijn mensenrechten geïndividualiseerd: ze worden enkel toegekend aan individuen en zijn alleen op te eisen door individuen. Ten tweede, de corresponderende plicht die door individuele rechten wordt ingesteld, is meestal een beperking op het gedrag van de staat, die een garantie vormt tegen de willekeurige uitoefening van de staatsmacht. Dit impliceert, ten derde, dat de herstellende, remediërende structuur van het recht enkel in werking kan treden wanneer het individu – met behulp van advocaat en andere rechtsmiddelen – kan aantonen dat zijn recht reeds geschonden is. Met andere woorden, de remedie die wordt aangereikt door het recht is *a posteriori*, individueel en gebaseerd op een bewijs van de rechtsschending. Tot slot, rechtbanken worden gezien als het belangrijkste instrument om rechten

⁴ N. Luhmann, *Grundrechte als Institution*, Berlin: Duncker & Humblot, 1965, p. 102.

af te dwingen, en meestal wordt het aan het initiatief van het individu overgelaten om de nodige stappen te ondernemen om zijn recht te realiseren.

Een belangrijke verdienste van de rechtssociologie en 'socio-legal studies' is dat ze ons wijst op de beperkingen van zo'n louter op rechtsafdwinging gebaseerde aanpak (een inzicht dat ook gemeengoed lijkt geworden in de interdisciplinaire studie van de mensenrechten).⁵

Ten eerste wijst de sociologie op de grenzen van een individualisering van de mensenrechten. Wettelijke bescherming van de rechten veronderstelt de bereidheid en mogelijkheid van individuen om hun toevlucht tot de rechtbank te nemen, terwijl een beroep op de rechter in de feiten een hoogst onwaarschijnlijk en sociaal ongelijk proces is, waarin ook sociale netwerken en intermediaire organisaties een belangrijke rol spelen. Dit betekent dat slechts een kleine minderheid van mensenrechtenschendingen daadwerkelijk leidt tot actie in de rechtbank. Wanneer de rechtbank toch specifieke, individuele gevallen behandelt, heeft dat bovendien zelden een duurzame en systematische invloed op de samenleving.

Ten tweede wijzen de sociale wetenschappen erop (en ook dat is in de literatuur inzake mensenrechten intussen breed aanvaard) dat de staat niet alleen een bedreiging kan vormen voor de individuele vrijheid (de klassieke kijk), maar ook een positieve verantwoordelijkheid draagt voor de bescherming van mensenrechten. Alle mensenrechten, of ze nu positieve of negatieve verplichtingen behelzen, eisen van de staten dat deze de noodzakelijke maatregelen nemen om te verzekeren dat individuen hun mensenrechten ook kunnen uitoefenen. De staat moet dus meer doen dan zich onthouden van inmenging in de uitoefening van individuele rechten; ze kan immers verantwoordelijk gesteld worden voor situaties waarbij niet de juiste voorwaarden geschapen zijn of bepaalde preventieve maatregelen niet genomen zijn om de uitoefening van die rechten te waarborgen. Zo vereist de bescherming van het recht om te stemmen door middel van vrije en eerlijke verkiezingen niet alleen een verbod op intimidatie en discriminatie bij de verkiezingen (negatieve verplichting), maar ook een goed ontwikkelde infrastructuur en verkiezingstechnologie, financiële ondersteuning en goed opgeleide toezichthouders (positieve verplichtingen). Met andere woorden, de implementatie van mensenrechten vereist meer dan politieke zelfbeperking en juridische erkenning van internationale normen; er is ook nood aan een 'vermaatschappelijking' van rechten, aan effectieve organisationele infrastructuur, publieke inspanningen op het vlak van financiering, vorming en organisatie, en de aanwezigheid van een breed verspreide rechtscultuur.

Dit brengt me, ten derde, tot de beperkingen van de herstellende, remediërende structuur van het recht die enkel in werking treedt wanneer het individu kan aantonen dat zijn recht geschonden is. Deze werkwijze miskent dat de meeste mensenrechtenschendingen op een collectieve, grootschalige wijze gebeuren en niet gemakkelijk kunnen worden toegeschreven aan afzonderlijke, identificeerbare actoren. Zo weten we, bijvoorbeeld, dat vele mensenrechtenschendingen min of meer rechtstreeks verband houden met armoede. Dat is vanzelfsprekend het geval bij sociale en economische rechten, zoals het recht op een adequate levensstandaard, medische zorg of beschikbare en toegankelijke huisvesting. Maar armoede is ook een belangrijke factor bij de schending van civiele en politieke rechten. Zo is het gemakkelijk om de stem te kopen van straatarme mensen, aangezien die verwickeld zijn in een permanente strijd om te overleven. Om dit type van structurele problemen aan te pakken, zullen gerechtelijke stappen niet volstaan. Belangrijke maatschappelijke problemen zoals armoede, kindermisbruik of mishandeling, discriminatie op de arbeidsmarkt, etc. kunnen niet adequaat worden aangepakt op basis van een strikt juridisch paradigma, maar vereisen ook politieke en structurele actie.

Ten vierde, en tot slot, kan worden opgemerkt dat het geloof in een juridisch systeem van rechtsafdwinging gebaseerd is op een onderliggende aanname van zowel de legitimiteit als de competentie van rechtbanken. We weten echter dat goed functionerende en legitieme rechtbanken sterk afhankelijk zijn van specifieke politieke en economische omstandigheden, zoals politieke stabiliteit, een laag niveau van corruptie, en de nodige financiële en organisatorische middelen. Deze voorwaarden voor de ontwikkeling van een onafhankelijke en geloofwaardige rechterlijke macht ontbreken vaak, vooral in die landen waar wettelijke bescherming het meest nodig is.

Conclusie

Deze verschillende voorbeelden tonen aan hoe een sociologische opvatting van (mensen)rechten verschilt van de klassiek-juridische, op individuele klachten gebaseerde aanpak. Hoewel hoven en rechtbanken cruciale instrumenten zijn in de strijd tegen de schendingen van mensenrechten, volstaan ze niet. De sociologische benadering vestigt daarom de aandacht op de bredere sociale randvoorwaarden voor de bescherming van de mensenrechten en herinnert eraan dat individuele rechten steeds opnieuw waargemaakt moeten worden in zeer concrete maatschappelijke situaties.

⁵ Zie bijvoorbeeld: S. Fredman, *Human Rights Transformed. Positive Rights and Positive Duties*, Oxford: Oxford University Press, 2008.